

Через кладку

Автор:

Ольга Кобилянська

Через кладку

Ольга Кобилянська

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ #1

«Через кладку» Ольги Кобилянської – соціально-психологічна повість, одна з пізніх повістей авторки, присвячена темі інтелігенції***. Найвідомішими творами авторки є «Земля», «Людина», «Через кладку», «Царівна», «У неділю рано зілля копала», «Valse melancolique», «Некультурна», «Аристократка» та ін. Ольга Кобилянська – видатна українська письменниця, яка працювала у жанрі соціально-філософської та психологічної прози.

Ольга Кобилянська

ЧЕРЕЗ КЛАДКУ

Повість

I

Я всіх знав отих, про котрих буду писати, старших і молодших, жінок і мужчин; ба одна часть їх мешкала навіть в домі моїх родичів, в горах, у невеликім місті. К., саме в роках, як вступив я в державну службу практикуючи і жив враз з

родичами. З того часу, а мав я тоді 25 років, – походили якраз ті знайомства, про котрі хочу писати. Не тому, щоб з моїх записок вийшов якийсь закінчений роман або новомодна повість, а так, – щоб вдоволити самого себе.

Я чую хвилинами свою душевну самоту, мов щось живе. Чую, як вона лізе на мене, вимагає, випрохує щось від мене, а далі бере верх наді мною. Іноді переловлю себе на тім, що вона посунула свій вплив на мене так далеко, що відбирає мені право мови, – і через те став я поза моїм урядом[1 - Уряд – урядова служба, заняття на службі.] маломовним, а товариші й колеги зробили з мене чудака!

* * *

Я не жонатий. Живу один лиш з матір'ю своєю. Становисько в мене гарне, е і маєток; але проте я не женився. Замолоду не було як, а тепер... ет!.. що значить «тепер»? Однак це поки що не належить до моїх записок. Я про інших хочу писати, цілком спокійно... цілком так, як буде мені приказувати настрій. І я цікавий, що з того вийде, до чого може допровадити чоловіка самота. Буду прясти свою білу вовну, доки схочу сам. Щоденник з молодих літ у мене е (в мені ж бо, як запевняли мене вже замолоду, літератська жилка (по кім?!); отже, я зібрав оцей матеріал, себто щоденник, нотатки, листи і т. ін., і буду писати. Вриваючи тут і там, може часом і з паузами цілих років, але що постановив... доведу до кінця. А який кінець моєї життєвої повісті буде, я ще сам не знаю, бо не я, а життя зложить його...

* * *

У мене урядження старосвітське, бо ще від родичів, але воно відповідне до мене і стоїть в гармонії й рівновазі з моєю особою, з котрої дише, може, дещо також вже старосвітством. Але мені «старосвітство» подобається. Воно має в собі щось успокоююче, щось поетичне, добре. Нагадує лагідне обличчя матерів, журливість і старанність батьків, якоюсь поезією перетканий світ і щось – безжурне. Так відчуваю бодай я старосвітськість.

У мене й музика в хаті старосвітська. А знаєте яка? Не голосна, як, може, ви собі те уявляєте, а спокійна, така, що мов шовком розпливається по душі – і губиться мріями.

Я сказав – я не жонатий. Становисько в мене гарне, але проте я не женився. Жінки не мають розуміння супокою, розуміють інакше супокій, як ми, чоловіки, – особливо ті, модерністичним духом перейняті. Навіть згадка про них вже баламутить мене в гадках. Вже стає, напр., перед душею... вона, хоч ніби без претензій. Але ось... вже бачу її молоді очі (вони вже з уроди такі в неї) і її білі руки, бачу, як гарно укладається її сукня коло її постаті... як вона її збирає... а часом, як в суперечці зі мною – уступає мені. Не словом – лиш мовчанням і поглядом, і те мене денервує... зворушує, її консеквенція нечувана, до того вона «гербова».

Чи я старий? (Тридцять п'ять). Чорт знає. Про мене кажуть товариші, що я ще цікавий чоловік... що не одна сімнадцятилітня...

Ні. Не буду більш нині писати. Накрутив собі свій великий старосвітський стінний годинник, що мені ще по дідові владиці остався, і слухаю його ніжну музику, що настроює мрійно й відволікає від усього голосного, болючого, негармонійного, а думками лину туди, де було гарно, де не шарпало душу обов'язками всякого роду, а було повно молодечої поезії і віри там...

* * *

Дарма! – те, що звано «будучністю», вилізає, виростає проти моєї волі з моєї минулості... укладається приманливими формами в будуче і глузує з мене... ет!

* * *

Мое становисько вимагає стільки праці й енергії, споживає стільки з мого ества, моїх ліпших нервів і почувань, з могого мозку, тупить тонкість, – що те, про що хочеться мені писати, має бути для мене ліком, має бути, як захована дорогоцінність, що має мене успокоювати і гарне минуле, себто мою молодість, пригадувати. Хотів би я, щоб воно вийшло просте, рівне, правдиве, викінчене, як різьбярська праця, а не як композиція неспокійних нервів. Попробую. Так.

Мене змучило й невдоволило ще (з винятком поодиноких хвилин) мое дотеперішнє життя. Обдерло з усіх надій, з усіх мрій, скарбів моїх. Те, що лишилося ще в мені, жадне лише спокою, гармонії і поезії. Чи повірив би хто мені,

що я, не такий вже молодий мужчина, тверезий в своїм заводі[2 - Завід – професія.], бажаю ще поезії від життя?

Любові? – питає якийсь внутрішній голос в мені, мов зі споду душі, але я заперечую тому. І вона (одна й друга) обманлива. Запхалася десь за виховавчиню й ніби втонула. Але вони не тонуть, бо дно назад їх викидає; але я вертаю назад до любові. То – дитяча хвороба, котра і в старшій віці людей навідує та доводить до того, що чоловік набирається сам перед собою сорому. Вона гарна в розцвіті, гарна до фази поцілуя... а там – перемінюється, як весна в літо, літо в осінь, осінь в зиму, – і кінець. Така. Але мені що? Мені добре з моїм дозрілим супокоем, з моїм осіннім почуванням, – і більше не кажу й не хочу нічого. Слухаю в своїй хаті, де царює моя мати, старосвітську музику, а далі – ніщо мене не обходить.

* * *

Знаєте ви білі рожі? Ті звичайні, не окулізовані, котрих листки ані не улискуються, ані не колють, а так собі – звичайні, матові з виду. Ті білі звичайні рожі (уважайте) виростають великими корчами, і цвіт їх досить повний. Листочки цвіту білі, і лиш серединою, звідки розпочинають розгортатися, ніби – кажу «ніби» – вони мов мріють рожевістю. Але то не значно. І не в тім річ, бо по мимо того все ж таки білі рожі. Білі – від початку аж до кінця свого. А головна їх чудова прикмета (я б сказав – вони гербові), – це їх запах. Запах, що викликає в душі мрії, шматок того, що зветься звичайним словом – рай, спомини з молодих щасливих літ і всяких образів з колишнім гарним, зібраним в одну хвилину.

Я лиш кажу.

Головна їх чудова прикмета – це їх запах. Якби можна описати запах, я б його описав. Тепер червень, саме дві такі рожі стоять біля мене, – і пахнуть, чарують...

Та дарма.

Запах тих рож – це те саме, що хвилеве почуття щастя. Зловиш його? Здержиш? Ніколи! Він один не дається спіймати, як те щастя, що існує лиш хвилинами – в нервах і настрою. Та проте, щоб мене добре зрозуміти, зірвіть ті лиш в черені цвітучі білі звичайні (запахом – гербові!) рожі й поставте їх окремо від блискучих,

пишних, окулізованих в панських садах цвітучих рож, а відтак впивайтесь запахом всіх... а накінець лишіть собі білу звичайну... я все кажу – гербову рожу.

Вона виростає в звичайних садах корчами, в людей, що не мають можливості ні спроваджувати окулізованих рож, ні займатися взагалі багатом плеканням цвітів, а пильнують більше здорову ярину.

Мої «білі рожі» – сами виховуються. На зиму загартовані самі собою, вижидають у мрійному півсні між стужею й сонцем наближення весни. А коли наступить червень, вони цвітуть... Гей, як цвітуть, процвітають вони! аж зчудуєшся тою несподіваною силою. Садять так багато з-поміж зеленого свого листя білого цвіту, неначеб не мали вже більше дожити другої весни, – дають з себе все, що мають. Одна молода залюблена дівчина, вічно розмріяна, неначе кам'яніла з якоїсь розкоші коло тих рож, що цвіли в червні... Дивилася поважними очима на них, упоювалася їх запахом і, усміхаючись, несвідомо говорила сама собі:

– Я щаслива!..

Чуєте? Щаслива!

О, як люблю я ті ніжні, чутливі молоді істоти?.. Як люблю я ті звичайні, білі, загартовані, в червні цвітучі, білі, не окулізовані рожі!..

* * *

Так.

А все ж таки я ще не такий старий, щоб не пригадати всього, що цікавило й правило мною в моїй молодості, почавши від фахових студій аж до «національної роботи». Тоді... Тоді, як був я ще в академії, як належав до різних товариств, ходив гордий, мов князь, з лентою на грудях, співав, захоплювавсь... агітував... покликував до бою й ненависті, ораторствував, де б не лучилось, вогненними барвами й малював, вкладаючи все своє я в «будучність», вірив і присягався в ідеї – і був молодий. Безконечно молодий.

* * *

Як сказав я – я родом з гір, з невеликого міста.

Дім моїх родичів звертав на себе увагу. Не тим, щоб був особливо гарний, а тим, що відсувався від дороги, мав перед фронтом чудовий зільник і невеликий, взірцево заложений сад, котрий припірав до дороги, що була заразом і головною дорогою цього міста. Хто до нас звертався, мусив вперед конче цей садок перейти, щоб дістатись до хати. Стіни хати завсіди біленько побілені і, до сонця улискуючися, взірцево чисті вікна ясніли приманчиво з-поміж дерев до переходячих дорогою й придбали хаті характер якоїсь ідилії. Сусідній дім, що був також власністю моїх родичів, задля чого головно уходив мій батько в декого за багача, притикав до нашого обійстя великим гарним садом і діливсь від нас лиш невисокими білими штахетами. Не був він захований від дороги в своїм саді, як наше мешкання, а навпаки – присунувся ближче до неї. Та зате мав він з східної сторони і до нашої хати звернену велику гарну скляну веранду, на котру завидували батькові не одні властители домів невеликого міста, називаючи її «попівською мошонкою», – що, мовляв, вона притягала найзаможніших, а взглядно найзначніших мешканців, котрі добре або щонайменше дуже точно платили.

Дім той був високо підмурований, і через те сходилося з веранди сходами в сад, котрий, як споминав я повище, притикав до нашого. О, той сад! Широкий, з старими овочевими деревами, перетиканий гарними рівними стежками й одною довжезною алеєю, що вела з веранди просто до невеликого павільйону, поставленого в глибині саду; а коло нього високі тополі, що вночі з-поміж овочевих дерев, мов справдішні сторожі, у висоту вганялися...

В тім домі мешкав один з найвищих урядовців малого міста з родиною, – з роду гербовий, і котрому на ім'я було Н. Обринський.

Були це люди поважні, інтелігентні і працьовиті, що держалися здалека від веселішої часті мешканців міста, а дбали більше про виховання своїх дітей і про те – як висловлявся перед своїми найближчими друзями батько Обринський, – щоб, на випадок його смерті, не було між дітьми злиднів і неладу.

Кілька разів в рік бачено паню Обринську в церкві, і то, звичайно, з кінцем року, відтак на благовіщення і в т. ін. улюблені нею святочні дні.

Коли йшла вулицею, їй кланялися всі. Не тим, щоб була, може, краще або багатше одіта від других видніших дам міста, а радше тому, що уходила за взірцеву матір, походила, як казали, з «доброго дому» і визначалась великою чеснотою й добротою серця. Йшла рівною, поважною ходою, а разом якось скромно... З лиця поважна, а помимо того чимось молода, дякувала всім, що кланялися їй, милим і ніжним усміхом...

Батько Обринський і мати були більше, так сказати, до землі прив'язані люди, особливо він визначався практичним і невстрашимим розумом. А зате діти їх, сини й доньки, були якісь полохливі, з нахилом чи не до артизму, і як мені тоді видалось, замкненої, недоступної, зарозумілої вдачі, за винятком одної доньки. Через що мали вони бути зарозумілі, я не знав, і ніколи не мав спосібності вислідити те. Старші два сини могли бути моїми товаришами, одначе – не були ними, особливо спочатку. А дві доньки були чудного закрою. Старша, що була голосна[3 - Голосна – відома.] красуня й припадала мені до вподоби, була дика й горда, і займалась чи не виключно музикою. Рідко коли вдавалось мені заплутати її в довшу розмову. Вона червоніла, мішалась... відповідала сухо й зворушено й уходила. Пізнавши її, я мав двадцять п'ять років, і хоча ніколи не думав поважно про женячку... то при її виді не раз насувалась мені гадка, що «з цією я б готов і оженитись, наколи б мене полюбила». Але що до того не приходило, я перестав цілком нею ближче займатися.

* * *

Молодша була інша.

Не менше поважна, як її полохлива сестра, вона займалася живо «жіночою квестією[4 - Квестія – питання.]», мріяла про цілковиту самостійність й ігнорувала, чи не з тієї причини, мужчин до нечемності. «Sancta simplicitas!»[5 - Свята простота (лат.).] думав я іноді про ледве чи навіть вісімнадцятилітню емансипантку, що, як оповідано мені, раз на все заперечувала вищість мужчини над жінкою, скидаючись[6 - Скидатися – відмовлятися.] навіть в деяких хвилинах і опіки братів, що обох сестер майже обожали.

– Чому не були ви оноді на вечірку? – спитав я її одного разу з нашого зільника, спираючись коло білих штахет, за котрими в своєму саді стояла вона і з найбільшим спокоем з наймолодшим братом, хлопчиною, може, 12–13 літнім, заїдала порічки.

– Бо не мала охоти, – відповіла вона, не поглянувши на мене і вкладаючи в уста китицю червоних гарних порічок.

– То жалуйте. Ми чудово бавилися. Не оповідала вам ваша сестра? Вона чи не найбільш з усіх паннів гуляла[7 - Гуляти – танцювати.].

– Нехай гуляє, – відповіла. – Вона любить гуляти. А я не хочу. Впрочім, і не знати, з ким могла би я там гуляти! – додала, все ще не підводячи очей до мене, неначе сама до себе говорила. – Як нас кілька дівчат зійдеться, ми дуже добре між собою бавимось. А найліпше люблю з панною О. К. гуляти. Але тепер її тут нема. Виїхала до кривих, а відти пізніше за границю.

Я поглянув на неї зчудовано.

– Як то, – опитав, – не було з ким гуляти? А мужчини для чого? Хіба на те, щоб, як кажуть, панни іміж собою самі гуляли? Невже ж це правда, панно Маню, що про вас говорять?

Вона глянула перелякано на мене.

– Що говорять? – спитала.

– Що ви не любите мужчин і завзята емансипантка. Вона всміхнулась, а відтак, мов опам'ятавшись, додала сухо й звисока:

– Завзята я? – ні... але...

– Але... панно Маню, не любите мужчин? Вона знов глянула на мене гарними молодими, майже дитячими очима і сказала, обійшовши перше питання:

– Танець люблю... навіть дуже люблю...

– Може, найліпше навіть solo[8 - Самій (італ.)] гуляти?

Вона поглянула на мене, але знов, як перше, трохи згорда, мов караючи мене за іронію, і не відповівши нічого, почала наново пильно порічки збирати, причім

погладила свого малого брата мовчки по голівці.

– А я ще колись з вами погуляю... – зачепив я її, стараючись заглянути в її гарні очі, котрих вона консеквентне не підіймала, неначе в тій хвилині зв'язувала грубий вузол. Вона не обзивалася.

– Панно Маню! Ви гніваєтесь на мене? – спитав я спокійно, між тим коли в мені, бог зна чому, почало варитись. – Може, тому, що я сказав, що колись погуляємо?

Мовчання.

Вона набрала повний рот порічок і почала їх преспокійно заїдати, між тим коли малий її брат, обернувшись до мене, поглянув мені допитливо в очі.

Я перехилився до нього.

– Чи твоя оця сестричка, – спитав я його, – відповідав тобі, як ти її про що питаєш? Ти, здається, також мужчина, хоч поки що маленький ще герой.

– Вона мені заівше відповідає, – відповів малий поважно і звернувся назад до свого заняття, зривати в малий кошочок гарні червоні овочі.

– Це значить, що лиш я тої ласки недоступний, – сказав я, випростовуючись. – Що ж, треба з тим фактом помириться... – І, доторкаючись злегка капелюха, збиравсь я відходити.

– Пождіть, пане Олесь! – одізвалася нараз дівчина, неначе щось добре в ній взяло верх над нею. – Я не хотіла вас обидити. А коли не відповіла вам на ваші слова, то це тому, що... – Тут вона, мов завагалась, урвала...

– Що вашої мужеської ласки, як емансипантка, не потребую... – докінчив я замість неї.

Вона спаленіла геть аж під темняве волосся.

– Цього я не казала, пане Олесь, – сказала, змішана.

– Ні, то ні. Цього були б ви мені, може, й не сказали, – відповів я, – але щось подібне – безперечно. Вона не заперечувала.

– Бачите? – сказав я. – Як добре молодих емансипанток розумію!

– Що хочете тим сказати? – спитала вона.

– Лиш те, панно Маню, що я вашу емансипацію не беру поважно. – Здається, не міг її глибше влучити, як оцими словами.

Вона змінилася. Зразу змовчала. Відтак, усміхнувшись гірким якимсь усміхом, обізвалася:

– Не знаю, як вам те, що впадає вам і другим на мені в очі, представляється, і не задумую собі з цього виробляти суду. Одначе, коли вам моя, назвім це просто, «емансипація» видається якоюсь простою химерою або, як деякі вважають, забавкою, то ви помиляєтесь. Я поважно стремлю до того, щоб здобути собі власними силами якесь становисько в суспільності, і віддаючи їй свої услуги, стати собі самій ціллю. Ось, бачте... – додала нараз і показала на малого брата. – Оце та ще одне таке, як оце... буде більше потребувати батькової помочі, як я. Нас, як знаєте, є в хаті немало. Оце є наймолодше. А хто знає... – додала, – може, стану сама колись я йому найбільше підпорою? Я не знаю, пане Олесь! – додала вона, і її очі запалали нараз якимсь гарним шляхетним вогнем... – Я не знаю. Може бути, я уявляю собі самостійність жінки, як надто принадну й завидуючу, а в дійсності воно не є так. Може, я колись навіть і розчаруюся, але поки що в мене стільки охоти, енергії, запалу, мені так хочеться помірjати, зужиткувати свої сили, розмахнути крильми, погордувати мужеською ласкою, котра завдає іноді жінкам стільки болю, упокорення, що чей же ніхто не схоче мені взяти за зле, що я хочу піти таким шляхом, як ішли та йдуть тисячі – за й переді мною, – і, здається, не пожалували. Будь воно добре, – додала, – будь і хибне, а мое щире бажання є піти за їх слідом...

Я дивився хвилю, захоплений її молодим запалом, мовчки на неї, в її гарне, потрохи зворушене лице, а далі обізвався:

– Чи здійснення вашого бажання, а радше ваших мрій, залежать лиш від вас самих, чи має воно ще перейти... так сказати б, інстанцію вищості? Себто вашої рідні?..

Вона глянула на мене недовірливо, змішалася й сказала:

– З родичами, особливо ж з батьком, я ще не готова. Мати є за тим.

– А батько?

– Не похочує. Вагається з фінансових взглядів і не довіряє моїм фізичним силам.

Я позирнув на неї збоку. Вона була доволі висока, дуже ніжно збудована, неповно розвинена й досягала мені по рамена. Дівчина це завважила й усміхнулася.

– Ви міряте мене оком, так як іноді батько? Це найменше. Я здорова, сильна й маю в собі добру дозу відпорної сили. Я – «добра раса»...

Я всміхнувся. По хвилині, під час котрої вона на мене дивилася, я сказав:

– Про вас говорять, панно Маню, що ви внаслідок вашої, як ви самі сказали, «емансипації», дуже невічливі проти мужчин. А рішившись раз стати в ряди рекрутів науки, ви все ж таки будете приневолені підтримувати сякі-такі колегіальні відносини з товаришами. Як це буде?

– Я буду старатися пристосовуватися до всього, що будуть вимагати обставини мого оточення в цілі досягнення студій... А далі? Буду держатися здалека... а найменше вже збільшати число тих, що так радо змінюють свої постановлення й погляди за мужеську ласку й прихильність.

– Чи ваші слова відносяться й до емансипанток? – спитав я;

– Так. На жаль.

– Чому ж хочете між них іти, коли знаєте, що не будете мати з ними нічого спільного?

– Я лиш науки хочу. Коли б могла її тут набути, я б між них не йшла. Я не люблю тих гостро замаркованих, не вірю їм...

Я видивився на неї;

– Ви їх не любите, Маню? Ви?.. – опитав я, зчудований. – Я був переконаний, що саме вам т. зв. модерне жіноцтво, т. е. молодіж, подобається і, захоплені нею, ви хочете їх слідом іти. Емансипація заразлива, особливо в деякій стадії.

– Я лиш хочу науки й незалежного становиська; але, впрочім, я не в усім годжусь з ними. Пізнала деяких, і вони мені не подобались. Признаюся... я сподівалася чогось глибшого й поважнішого! Хоч не перечу... будуть і винятки.

– Становисько... кажете, панно Маню... б'єте на становисько, – сказав я протяжно й поглянув далеко вперед себе. – Чи, по-вашому, становить це вже все щастя? Особливо в жінки?

– Щастя? – спитала вона. – Щастя... ні, але може. Всі гоняться за тим.

– Це правда... Ось і ви... хоч і які... здається, ненарушен! тим духом часу... а також хочете йти. Вона замовкла. Я бачив, вона боролась з чим-то. Відтак обізвалася:

– Я не вважаю, що саме становисько є щастя, лиш та особиста свобода й незалежність, що в'яжеться з ним. Ось в чім лежить для мене свого роду приманчивість в тій справі.

– Ви поробили студії. Хто б був того по ваших молодих очах сподівався, – відповів я й відвернувсь від неї.

– Це мусить гарно бути, бути свобідним, удержуватись своєю власною працею, – сказала вона.

– Чи вам так тяжко припадає залежність від родичів, що ви такі раді позбутись її? – спитав я й на хвилину придивлявсь їй поважно.

Вона змішалася, спаленіла.

– О, це ні! Але помимо того я хотіла б бути незалежною.

– Отже, хотіла, – сказав я протяжно й окинув її, як перше, поважним поглядом. – Мені здається, що якраз ви не дуже спосібні до боротьби з життям на власну руку. Ви, оскільки міг пізнати вас, з вашим вражливим успособленням і опозиційним елементом в крові. Поки набули б тої «самостійності», позбулись би «залежності», натерпілись би більше, чим вам здається. А що найважніше, панно Маню, самостійність жінки гірка. Життя грубе! – сказав я й підніс остерігаюче руку, побачивши, що вона має вже опозиційну відповідь на устах. – Будучи на місці вашого батька й братів, я б ніколи не підпірав вашого наміру!

– Ніколи? – спитала вона зчудованими очима.

– Ніколи! – відповів я спокійно.

– Слава богу, що не маєте до того права, – кликнула вона, поглянувши на мене поглядом чи не ненависті.

– Права – ні. Це безперечно. Але права на висказання своєї гадки ви чей же не заперечите мені, як і не заперечите навіть хоч би й самостійність всіх жінок.

Вона змовчала, але я бачив, як її руки зривали нервово овочі й кидали в кошик. Відтак, вхопивши мовчки брата за руку, вона, не глянувши на мене й півпоглядом, пішла.

Не далеко пішла вона, лиш кілька кроків, коли оце нараз її малий товариш, що був, очевидно, ліпший від неї, обернувся за мною, скинув капелюшину з голови й кликнув з всею щирістю дитини:

– Будьте здорові, пане Олесь! Будьте здорові!

– Будь здоров, Несторе... товаришу мій гарний, будь здоров; – в тій хвилі був би я його високо підніс угору, високо!

Вона, мов невидимою силою приневолена, оглянулася. Одначе, не кивнувши до мене й головою, майже погнала в хату.

Цікава та Маня.

Оноді[9 - Оноді – недавно.] говорив я з її найстаршим братом про неї. Ми здибалися в кругольні[10 - Кругольня – місце, де грають в кеглі.] й хоча, звичайно, не дуже задержуємось в розмові, хоч симпатизуємо, вчора говорили ми там довше. Він допитувався в мене про якийсь правничий твір, котрий мені, на його думку, як «готовому» вже урядовцеві, може не був уже потрібний, а йому до правничого Іспиту придався би. Я вдоволив його бажання, обіцяючи визичити потрібну книжку, ба навіть якесь і інше до того. А щоб не трудився він до мене, я казав, що передам «через штахети» малому Несторові, котрий заодно між листям за «золотими мушками» в городі нишпорить і на мій поклик з'явиться.

Відтіть я звернув незаметно розмову й на його молодшу сестру – про те, що її в товариствах, а головню по вечірках, не видко, та про її план віддатись вищим студіям.

Він усміхнувся.

– В нас ніхто не бере її план поважно, т. е. ми, мужчини: батько й браття її. Батько, котрому всяка емансипація жінок взагалі противна, каже, що зложений готовий гріш зробить їй ту саму прислугу в житті, як яке-небудь становисько; а ми, брати, також не е за те, щоб вона з хати сама виходила. Бути може, це не поступово, але ми цього не хочемо. Я один, – додав, – уже цілком ні! Студіююче жіноцтво, особливо те, по університетах, опротивіло мені до того, що я рішуче виступлю проти того, щоб і моя сестра пішла між них. Тим більше така, як вона, з головою, повного ідеалізму. Матеріалу до кращої освіти на власну руку зобов'язуюсь я достарчати їй, як по більшій часті і дотепер вже це роблю й далі, мій брат так само, а з «самостійності» нехай зрезигнує[11 - Зрезигнувати – відмовитись.]. З природи вона інтелігентна й одарена, здобуде освіту й сама на власну руку, як робить це не одна дівчина й жінка в нас... А остаточно колись все ж таки закінчить свою дівочу кар'єру відданням. Маня вийде заміж. А як ні, то й ми брати е, що її не покинемо, хоч би й що прикре трапилось їй у житті. Фахова освіта робить з жінок рекрутів, – додав майже роздразнено, – і вже та сама думка, що вона колись готова на якусь «урядову машину» змінитися, мені така невиносима... що, як кажу, я один ніколи до того не допущу!

Я курил папіроску й слухав спокійно мовчки, як він майже зворушено говорив. Очевидно, любив ту сестру свою якоюсь, чи не ревнуючою, любов'ю.

– Вона сама іншої думки... – закинув я.

– Ми те знаєм. Всі знаєм. Вона ж тепер переходить свій «Drang- i Sturmperiode»[12 - Період «натиску й бурі» (нім.)], то що з нею вдієш? Найгірше, – додав, – що її найліпша товаришка, що на медицині, впливає на неї сильно в тім напрямі. Кожним разом, як перебуває вона тут під час ферій[13 - Ферії – канікули.], а відтак від'їде, Маня майже розпачає, що не може рівно їй виїхати за границю й віддатись вищим фаховим студіям. По правді кажучи, я волів би, щоб панна К. з моім братом заручилась, котрий її обожає, чим десь має по Швейцарії їздити и здавати іспити, а вкінці все-таки з часом до природної задачі жінки вернутися й віддатися. Одначе це не належить до справи, – додав і став. – Але Маня... ну, та на цю тему ми ще побалакаємо. Воно цікаво, до яких консеквенцій така молода голова іноді доходить, щоб лиш своєї цілі дїп'яти. Та, як кажу... колись другий раз... бо тепер спішу.

«Тепер спішу!» Вони всі якісь такі нервові, вічно «спішаються»!

Він пішов справді, полишаючи мене зацікавленого і задуманого. Подібний він трохи до старшої сестри Оксани, має те саме гарне, мов виточене чоло, але усміх коло уст і самі уста то, їй-богу, Манині!

* * *

Вчора я її бачив.

Було по сильнім раптовім дощі.

Моя мати пересаджувала якісь цвіти в зільнику з служницею, а я проходжувався алеєю від хати до дороги, любуючись чудовим дощем, відсвіженим повітрям, поглядаючи тут і там за тими мряками, що, клублячись, садили, мов з кїтлів, з-поміж яруг і гнали кудись в далечину над верхів'ям заліснених гір, відслонюючи сине небо. На заході жевріло ще небо, і гори вирізувалися гостро на тім, мов розпаленім, тлі.

Скінчивши свою працю, мати прикликала мене, передаючи мені кільканадцять чудових братків до розсадження, з просьбою перенести їх «паннам Обринським». Я, не довго надумуючися, забрав цвіти й пішов. На вступі до хати стрінувся я з нею. Виходила саме в місто. Побачивши мене, вона спаленіла й стала. Передаючи їй цвіти, я не задержувався довше, бо сам не менше змішався, як вона. Від часу

нашої дискусії я не бачивсь з нею аж до цієї хвили. Тепер, доторкаючись злегка капелюха та вступаючи їй з дороги, я поглянув на неї. Мені хотілось спіймати її погляд. Чи гнівалась ще?

Не збагнув.

Подякувавши кількома чемними звичайними словами за цвіти та запрошуючи мене до хати до «братів», вибачаючись, що мусить спішити в місто, – пішла.

Я не задержувався, сповнивши просьбу матері. Вийшов зараз за нею... і вернувся додому. Не заходив тут до хати; хоч і який порожній видався мені цього вечора наш садок перед зільником, – я вештався довго по нім. Білі нарциси, що метеликами звисали по стеблах, мішались у моїх думках із її білим обличчям і молодими великими очима...

* * *

(Пізніше).

Знов бачився з її братом.

Стрінувся й розмовляв. Цим разом, здається, мав він більше часу, бо зробив мені навіть пропозицію піти на прохід. А що це було вже по урядовій годині, і я не менше мав охоту пройтись, як і він, я пристав на його бажання, і ми пішли. Зразу розмовляли ми про різні іспитові справи, юридичні цікаві питання, національні біжучі інтереси, а врешті – перейшли на «приватне».

Ідучи та балакаючи, ми здибали листоношу. Я задержався з питанням, чи нема чого для мене. Для мене не було, як показалося, нічого; для мого товариша так само; та зате для п. Мані Обринської листець найшовся. Обринський, поглянувши наборзі[14 - Наборзі – нашвидку.] на адресу, сховав його. По доволі довгім мовчанню з обох сторін він нараз обізвася.

– Ви знаєте, пане Олесь, що моя старша сестра заручилася? Але доперва десь аж за рік має відбутися весілля.

По запитанню, за кого вона виходить заміж, я спитав ще, як стоять справи з планом його молодшої сестри відносно студій і виїздом за границю.

– Ніяк, – відповів він коротко й неохоче. – Поки що ніхто, крім матері, сестри, товаришки, і може ще й малого Нестора, її любимця, а почасти й ученика, не слухає її бажання поважно. Цікаво лише, – додав, – до яких засобів рятункових береться така молода фантастична голова, щоб, на її думку, добитися цілі або бодай помоцуватись з противними її мріям обставинами.

І тут же розказав мені, з заміткою не зраджуватися перед нею, як вона з якоїсь розпуки, щоб все-таки діпнути свого, рішилась вийти за якогось старика професора університету, про котрого чула, що хоче женитися, та лиш сумнівається, чи знайдеться яка дівчина, котра б хотіла вийти за такого старого заміж. У молодих літах (чула) померла йому наречена, і він більше ніколи не хотів женитися. Тепер же, на старість, самота стала йому страховищем, він хотів би женитись, хоча б і на це... щоб його в його послідніх днях доглядала щира душа. І тут назвав він ім'я вченого, в професорських та інших кругах знаного й високо почитуваного професора.

Я з зачудування мало не зрадився. Я ж особисто знав ученого, що часто задержувався в ході по дорозі й сам з собою розмовляв. Одначе щоб молода дівчина, та ще от така, як Маня, чутлива, мудра й інтелігентна, могла на таку божевільну думку попасти, – я просто не міг повірити. Врешті спитав:

– Знає вона його особисто? Бачила хоч раз у житті?

– Ні, не бачила ніколи, хіба що з оповідання чула. Де й коли було їй таку мумію бачити, що іншої дороги не знає, як від своєї хати до університету і т. ін.? А поки ми сюди в горн спровадилися, вона до матури[15 - Матура – останній іспит при закінченні навчання в гімназії.] готувалася.

– І що спонукало її до такого рішення?

– Це те, що вона, помимо своєї сімнадцятилітньої освіти, читання й інтелігенції, дитина й наївна, не діткнена суворою дійсністю, мов малий наш Нестор! З своєю живою фантазією, котрої багатство, як бачите, доводить до абсурдів, уроїла собі, що, вийшовши заміж за такого «вченого», зможе нестїсно віддаватись упрагненим студіям, і він, як учений, буде їй в напрямі тім помагати.

– Дальше не думала? – спитав я.

– Очевидно, ні. Тепер, скільки мені відомо, бо це велика «тайна», про котру знали досі лиш сестра, її товаришка, панна В., – студіює вона фізіономії старих мужчин і впевняє сестру й товаришку, що вони для неї цікавіші від молодих. Каже, що хоче до старих лиць завчасу звикати.

Я розреготався.

– А от, бачте, це правда, – закинув цілком поважно молодий чоловік. – Не думайте, що я вам оповідаю казку. Хоч і яка тепер жіноча молодіж, як кажуть, з освіти «отверезена», все ж таки можна ще (правда, дуже рідко вже) подибати й такі істоти, як оця моя молодша сестра, з душею білою й чистою, мов голуб, і наївні іноді до крайності.

– І на чім стоїть справа тепер? – спитав я нетерпеливо. – Від кого довідалася вона про мумію?

– Від брата. Одного разу оповідав він, а говорить він завсіди з великою приклонністю й поважанням про нього, раз, як свого професора і вченого, а по-друге – як чоловіка, котрий йому особисто дуже був прихильний. І балакаючи отак різне про нього, договорився до того, що мумія, мовляв, бажала б оженитися, лиш не знає, яким способом дістатися до ліпшої жінки, бо він уже до сімдесят років досягає. Маня, котра прислухувалася всьому з таким великим зацікавленням, що в неї аж очі побільшилися, спитала нараз поважно:

«Він не має жодних жіночих знайомостей?»

«Окрім своєї прачки, та може, ще й господині, певно не має нікого, його, – додав, – можна не раз здобути, він як та дитина. Кожному вірить. Може, маєш охоту здобути його серце? – спитав. – Попробуй. Оскільки мені відомо, він, може, приїде цього року сюди на свіже повітря. Але те не певно...»

Всі на це його питання розсміялися вголос. Вона зразу також. Однак пізніше замовкла, а остаточно домовчала аж до самого рішення.

– Тож як думає вона зайняти мумію? – спитав я. – Його ж тут нема, і хто знає, чи прибуде він сюди.

– Вона письменно рішила стати перед ним.

– Як то... писала вже? – спитав я, немило вражений.

– В тім то й річ, що писала, – відповів. – Як бачите, сімнадцятилітні голови скоріше рішаються, хоч би й на найповажніший крок. Не знаєте, такі голови кермуються самою уявою й фантазією, а в Мані фантазія неабияка. Чистий артист! О, той лист, той лист! – додав, усміхаючись, і сказавши це, він сягнув до кишені й подав мені якесь велике письмо.

– Даю його вам з тою проською, щоб, якщо є хоч трохи впливу у вас на мою сестру, зужити його на те, щоб її від повзятого плану щодо фахової освіти й виїзду за границю відвернути. А не зрадьтеся, – додав ще раз. – Маня вражлива й амбітна, і ми б собі оба чи не на ціле життя позбавили її довір'я.

– Не журіться, – відповів я. – В ліпші руки, як мої, ви не могли цей документ вложити...

Я розложив лист і наборзі почав читати.

Маню! Уявляю собі в тій хвилі твої прегарні молоді великі очі. Ось твій, на твою думку, ворог, що заодно дражнить і хвилює тебе: «мужик», як його люблять іноді прозивати за його походження з батьківської сторони. Він читає твою сповідь перед незнаним тобі старцем ученим. Ворог, що ще менше, згоджується на те, щоб ти ступила на шлях «самостійності», вибираючи тим чи не сумнішу часть життя, як уся твоя рідня. Ось як вона між іншим писала:

«Я ще молода (так кажуть вдома). Три місяці, як сімнадцять років скінчилось. Одначе чи має тут і молодість входити в діло? Здається, що ні. Не питайте, хто я. Сама вам скажу. Донька чесних родичів і сама чесна. Чула від мого брата, колишнього Вашого слухача, що бажаєте женитися, а не знаєте відповідної особи, щоб вам могла стати за жінку. Я донька бідних родичів, і маю лиш одне бажання в житті, а то – віддатися студіям філософії; по більшості я вже

гімназiальнi студiї маю, лиш латини й греки менi ще недостарчає. Треба б ще з рiк попрацювати, щоб здогонити те, що не мала можностi здобути. А вiдтак за границю (а може i не конче!), на академiю. Оце мое бажання, моя постiйна мрiя, найулюбленiша iдея, з котрою я не розлучаюсь нi вдень, нi вночi, дарма що займаюсь i хатньою працею, i вiддаюсь з великим замилюванням i музицi, i одної хвилиночки не сиджу з заложеними руками.

Вся праця ся займає мої руки, але дух бажає чого iншого! Та куди я загналася? Я кажу коротко, прямо. Я рiшилась вийти за вас замиж, пiд умовою, щоб дали Ви менi можнiсть вiддатись дальшим студiям... а там i покiнчити iх, та все оце – пiд Вашою достойною управою й дозором, моя-бо рiдня противна мойому плановi. За все те приймiть у замину мене, котра сповнить свято всi на себе повзятi обов'язки протв вас i не буде вашою довжницею пiд жодним взглядом. Фотографiї своєї не прилучаю до цього письма, бо на разi такої на маю, але опишу вам лiпше сама себе. Я – негарна, щоб, борони боже, цього не думали. Я цiлком негарна. А одно, що може разило б вас у менi – це мiй голос (котрого сама не терплю), кажуть, альтовий, – та що я винна! Сестра смiється й каже, що це найгiрше! (Вона дуже строга й поважна в своїм осудi). Очi мої, кажуть у хатi, молодi, як у молодi кiтки (сталевi барви). Нiс, на мою думку, рiшуче загрубий. А про уста цiлком нема що сказати. Тепер я нещаслива. Але, ставши вашою жiнкою, я буду найщасливиша людина на свiтi, Ваша вiчно вам прихильна i вдячна Маня Обринська.

P. S. Забула ще одне: спом'янути про свiт, з котрим зношуся тут (оскiльки родичi дозволяють), себто про своїх товаришiв i товаришок, iх небагато в мене. Найлiпша товаришка за границею, друга вийшла замиж, а товариш... то... навiть сумнiваюся, чи заслужив, щоб так його назвати. Це наш сусiд – Богдан Олесь. Молодий урядовець, що живе тепер у своїх родичiв, син-одинак заможного панотця (послiднiй прямо з мужицького роду), вiд чого й звать молодого тут i там – «гордий мужик». Чоловiк, як кажуть у нас в хатi, талановитий, поважний, тактовний (гу, як не терплю його за це), з будучнiстю «блискучою», один з українцiв, з котрим буде колись наша суспiльнiсть числитись i ним гордитись. Так кажуть у нас в хатi, за винятковi середущого брата, котрий впевняє, що з нього виробиться з часом «урядова машина» й такий же деспот. Нехай що вiн тепер такий; нехай що вiя iнодi i мрiйний, мов поет; а колись вiн зовсiм змiниться. Вiн один каже так. А я, сестра його, гадаю також так. Гадаю навiть бiльше ще. Кажу, що вiн людина зарозумiла, любить на все, хоч нiби незамiтно, п'ятно свого я класти, стоiть пiд впливом старосвiтських пересудiв, приклонник «добрих форм», всього, що уходить, а що не уходить, а що вже найгiрше мене зражає, – це те, що вiн мов на вiчнiм контролi над собою, щоб, не дай боже, жодна дiвчина не уроiла собi, буцiмто вiн нею займається. Фу! Така зарозумiлiсть! Щоправда

(цього я йому не відмовляю), він з поверховності дуже гарний, високий (я, напр., йому лиш до рамен сягаю), дуже поважний, елегантний, а як стоїть на залі по вечірках і приглядається крізь пенсне дамам, чи шукає котру між ними... чоловікові аж мороз іде тілом. Але мені... не йде. Я його не боюся. Більше його великої строгої мами боюся, що над ним дрижить, а для мене (сама не знаю, чому) – страшна. Але його?.. ого!.. Прошу о відповідь».

* * *

По прочитанню, я всміхнувся насилу.

– Цікава дівчина! – сказав. – Ось який з неї критик! Хто б був того по ній сподівався?

– Це все дитинство, – сказав молодий чоловік, ігноруючи ділком послідню сторону листа. – Але скажіть самі, чи можна пускати таку дитину, бо такою вона в моїх очах ще і є, в життя на самостійність?

– Ніколи, – відповів я твердо, аж сам свого голосу злякався.

– Я знав, що й ви будете тої думки, – сказав він. – Одначе що сказав би, на вашу гадку, старий професор на оце письмо? – спитав він далі.

– Скільки я його знаю, – відповів я, – він реагував би на нього, бо воно надто цікаве й зраджує цілковито чисту Душу.

– І я тої думки. І хоч би я цього письма ніколи не вислав, я все ж таки хотів з вами про цю справу поговорити. Старша сестра зайнята своїм нареченим і віном, родичі й прочі в хаті про це не знають; а вона з таким довір'ям вложила це письмо цими днями в мої руки з просьбою, щоб я його до нього вислав, мимо того, що я їй рішуче заявив, що цей крок з її сторони майже ненормальний, що треба мені їй конче щось сказати. Вона від свого постановлення не відступає.

Я поглянув понуро на нього.

– Чей же ви не сімнадцятилітня Маня, щоб взагалі й думки до такого поступування допустити, поминувши таку божевільну ідею взагалі зреалізувати, – відповів я строго.

– Хіба ж я за те? – спалахнув він. – Я лиш у колізії[16 - Колізія – суперечне, тяжке становище.], чим дівчину до тої міри зайняти, щоб свій план – здобувати фахові студії – взагалі цілком закинула. Вона так зжилася з тією думкою, що наколи не зреалізує її хоч почасти, розхорується. Ось до яких консеквенцій доводить її жива фантазія й надвишка енергії. Маня ініелігентна і а небуденна й готова побороти всі перепони, що ставились би їй на дорозі, наколи б лиш мала дозвіл батька й сяке-таке матеріальне удержання за границею забезпечене. Хто знає... – додав відтак по хвилі задумчиво, – котрий шлях для неї ліпший. Шукати долі поза домом у науці чи в традиційних границях, в дотеперішнім занятті жінки і її природній задачі?.. Вона до одного й до другого здатна.

– Про те не сумніваюсь, – відповів я. – Найкраща безпека жінки від всякої недолі – це матеріальна. Коли пустити її в світ, вона сама себе знищить, її вдача й чуття нанесуть їй багато горя. Старайтесь забезпечити її хоч почасти матеріально... а там... – І я урвав.

Він не відповів, але глянув на мене таким поглядом, що виразно сказав: «Ми те знаємо... але поки що...»

– А щоб уже зайняти її чим інтенсивніше, то нехай віддасться музиці, як її сестра, – обізвався я наново.

– Вона займається нею. Але це не вистарчає їй цілком, – відповів він. – Вона хоче щось більше. Впрочім, до консерваторії також не піде, на те треба також більше засобів. Батько взагалі з хати не конче похочує дати її, а тепер, коли старша сестра віддається, не вчинив би цього за жодну ціну, любить її безгранично. Хотів би, щоб усі діти сиділи гуртом коло нього, за винятком нас, старших синів. Дівчатами, говорить, він не журиться. Чув я лиш недавно, як казав, що мусить для Мані шмат землі закупити, щоб його на всякі випадки мала, але чи зробить це, я не знаю. Мені одному розходитьсь о те, щоб її чимсь сильним зайняти. Коли б хоч влюбилася, нещасна, то, може, й покинула б свій план.

Я спаленів на його слова, а далі, усміхаючись, вимушено кликнув:

– То посадить її на коня і нехай верхом їздить. Вкоротці запалиться так до того, що свій план, хоч би й за старого вченого вийти, покине!

Молодий чоловік витріщився зчудовано на мене, а далі усміхнувся й собі й відповів:

– Це не без смислу, що ви кажете. Але поки що пождім ще... Я поспробую намовити її віддатися краще одній лиш музиці. В неї гарний талант. Попри те нехай читає і вчиться й здобуває освіту на власну руку... А там... побачимо, що дасться зробити.

– Це слушне, що ви кажете, – відповів я, чогось успокоений, неначеб тим словом поклав свій патент на долю цієї молоді незвичайної дівчини.

Він же сам більше про це не обзивався, а далі ми й розійшлися.

* * *

Вдома вечором на самоті я ще раз прочитав листа. Ось і скритикувала мене! Зарозумілий я, і старосвітський, і п'ятна свого я люблю на все класти, і перед формами клонюся більше, як треба, і мороз наводжу на людей, і господь знає, чим ще прогрішаюсь... такий я! Гей, Маню, Маню, не добре скінчиться наша приязнь! А хто побідить?

Не відчуваєш ти?

Я не відчуваю.

* * *

Це було рано.

Всюди панувала ще поранкова тишина. Я вибравсь, як не раз уже, на ранній прохід на найближчу гору в ліс. Мряки, що підіймалися вже з гір і лісів, мов позачіплювалися там у польоті під небеса, розпливаючися тужливо в пораннім сонці.

Поранкові проходи на гори в ліс – це була найкраща часть мого побуту літом у родичів. Ідеш отак рано, як у місті ще неповоротно, і купаєшся в чистім неповоротнім воздусі.

Опинившись відтак уже десь високо на горі і глибоко в лісі, станеш, розглянешся – і слухаєш.

Не йде щось лісом непорочне – святе?

Так. Це сам господь йде і благословить його глибоку тишину.

Господи, ти тут!

Як ніде тебе нема – ні по церквах, ні в людській груді, то тут... ти є!

* * *

(Пізніше).

Щоб дістатись якнайскоріше від нашої і Обринських хати на гору, а далі й у ліси, ми мусили вперед переходити ріку. Так і я. Не хочачи одначе переходити мосту, котрий був поставлений чи не серединою невеличкого містечка, що вимагало від нашого мешкання з годину ходу, я пішов прямо, так званою коротшою дорогою, поза наші й Обринські сади, котра вела до одної кладки. Звідти можна було дістатися скоріше на другий бік.

Кладка, поставлена з широких дощок, була все ж таки не ширша, як на одну людину. Приступаючи до берега ріки й звідти на кладку, я побачив нараз на противнім березі дівочу постать, у котрій по рухах пізнав я молодшу Обринську – Маню. Я станув і, вагаючися, ждав.

Вона там, на другім березі, на кінці кладки пізнала мене, очевидно, бо так само станула й неначе й собі чоґось вичікувала.

«Рано вилетіла, як той жайворонок, – подумав я. – І коли я доперва виходжу, вона вже відкись вертає. Куди ходила так рано? Побачу зараз, який настрої

проти зарозумілого формаліста. Злагідніла трохи? Від послідньої дискусії в саді ми ще не бачилися. Коли б нагода, – обізвалося нараз щось у мені, – щоб потрохи пімститися, – і з тим враз я злобно усміхнувся. – На разі студіює фізіономії «старих», – пригадалися мені слова найстаршого її брата. – Побачимо... побачимо, серце... коли наспіє відповідь від твого вченого».

Відтак, не вагаючись уже доівше ані на хвилину, я ступив смілим і певним кроком на кладку, що вона аж легко угнулась. При тім кинув оком вперед себе на молоду дівчину.

Що вона там гадала?

«Очевидно, перечікує, аж я не перейду перший, щоб не стрінутися у посередині кладки», думав я.

Гадаєте?

Де ж там.

Угледівши мене бистрим оком, вона нараз ніби блискавкою рішилася і, неначе заповідаючи мені якусь боротьбу, пустилася й собі переходити кладку. Та я тим не змішався. Неначе не бачачи її ще зовсім на кладці, я йшов однаковим і певним кроком уперед. Відтак, уже десь поза серединою ріки, де, здавалось, була вона найглибша, я станув і поглянув на неї. Обое не могли ми йти, щоб не стрінутися. Може, вона завернеться?

Але ні. Ось вона ніби не помічає мене і йде далі проти мене. В мені спалахнуло гнівом, і я приспішував ходу.

«Пожди, пташко, – подумав я, – нині ти побачиш, куди веде упір». І пішов. За кілька хвиль я опинивсь перед нею, однак враз зі мною й вона станула. Я поглянув на неї. Була біла, як сніг, очі мала спущені, брови зморщені, а уста були затиснені.

Я, споважнівши чомусь, зрозумів її нараз, і мені стало жаль молоді дівчини, що так насліпо, майже дитинячо, піддавалася якомусь, як мені здавалося, штучно виплеканому почуттю опору або, може, на її думку, ненависті до моєї особи...

Як казав я – я станув.

– Добрий день вам, панно Маню! – обізвався я з уданим супокоем і подав їй руку. Вона глянула на мене заляканими очима, що в тій же хвилі набрали виразу гордої відпорності, – і «Добрий день»... бовтнула стисненим голосом, і знов приступила крок ближче проти мене, так що ми вже близько станули проти себе, і я виразно міг бачити, як у неї з внутрішнього зворушення дрижала на ніжних грудях ясна легенька блузка.

– А тепер що буде? – спитав я, усміхаючися. – Перейдете коло мене? Чи я коло вас? Не бачите, який я великий, і місця для нас обох нема? А тут ріка глибока, панно Маню! – додав я остерігаюче. – Впавши, можна навіть і утонути!

– Бажаєте, щоб я назад вернулася? – обізвалася дівчина врешті, і її уста задрижали, наче до плачу, між тим коли я сам сильно споважнів.

– Так воно виходить, – відповів я. – Як бачите, я маю за собою більшу половину кладки, тож шкода, щоб тепер вертався.

Вона окинула мене поглядом, і я перелякався тих очей... перелякався, а разом стало мені любо й мило від них, так що я насилу відвернувся, щоб не пірвати її в руки й притиснути до себе. Звичайно, були вони такі дитячі й молоді, такі повні Несторового ества... а тепер у тій хвилі стали такі чимось переповнені, блискучі й поважні...

– Бажаєте, щоб я вернувся, панно Маню? – спитав я замість всього лагідно й приступив до неї цілком близько. Вона мовчала й подивилась на воду.

– Хочете? Мовчання.

– Або щоб я в воду скочив? Вона ще мовчала.

– Залежить вам справді на тім, щоб я вернувся? – спитав я терпеливо й схиливсь до неї...

Вона заперечала головою, не отвираючи уст. Я відітхнув.

– Я не вернусь. Маню... – сказав відтак, вкладаючи насилу супокій і твердість у свій голос. – Не вернусь, хоч повинен би це, з огляду на лицарськість проти дам, вчинити, і не бажаю, щоб і ви вчинили це, хоч, це кажу я прямо, воно було б краще, якби ви були трохи ліпші. Однак вам... як догадуюсь, залежить більше на тім, щоб бити головою об мур... моцуватись... проти... ну, може й проти себе... чим щоб вас мали люди за добру й уступчиву. Химерна з вас дівчина!

Вона, не поглянувши на мене, викривила погірдливо уста, ніби всміхаючися, а властиво закриваючи в тій хвилі якесь сильне внутрішнє зворушення, й обізвалася спішно:

– На вашу думку.

– На мою думку. Так воно і є, – сказав я. – Я питаю вас: не приходять вам ніколи на думку, що, будучи такою неприязною, справляєте тим декому прикрість?

Вона поглянула на мене.

– Мені не здається, пане Олесь, – відповіла холодно. – А що там, взагалі, може кому на тім залежати, якою я є, не думаю. Я надто маловажна людина, щоб своєю особою справляти кому приємність або прикрість.

Я зігнорував її послідні слова.

– Що маю я зроби їй, на вашу думку, панно Маню? Вертати? Бажаєте того? – спитав я, зворушений. Вона боролася хвилину, а відтак сказала:

– Не хочу.

Я, як недавно, відітхнув, а далі всміхнувся.

– Не хочете! Значить, цікаву нашу ситуацію розв'яжемо так, як гордійський вузол, що одне з нас... скочить у воду! – мучив я її далі, не зверіаючи ока з її ніжного профілю, а в душі любуючись якимось нею передо мною затаюваним зворушенням. – Одначе, тому що з того, – тягнув я далі, – не буде жодному з нас хісна[17 - Хосен – користь.], то я поступлю так, як поступають старші з капризними дітьми.

І поки вона могла надуматися, що я маю на гадці, я, не сказавши більше й слова, обняв її мов справдішню дитину за стан, обернувся з нею й поставив її позад себе.

– Так, – сказав я, відітхнувши повною груддю. – Тепер можете вертати далі. Сьогодні, як мені здається, ми собі послідній раз у дорозі станули Більше цього не буде.

З тими словами доторкнувся я легко капелюха і, поглянувши в її очі, що заблисли великими сльозами, обернувся й відійшов далі. Коли доходив кінця кладки, я оглянувся. Дійшла вже до другого берега?

Ні! Саме доходила.

А тепер... ось і собі оглянулася. Я зняв капелюх... поздоровив, а вона, не зважаючи на те, скочила живо з кладки на берег і побігла далі.

Гу! Яка дика, упряма! Така була вона.

В лісі ходив я довго.

Ніколи досі не почував себе таким вдоволеним, як цього прегарного поранку. До того здавалося мені, що вона все десь знаходилася недалеко мене, що десь заблисне її ясна одіж з-поміж смерек. Ніжна, з гордим капризним елементом у душі, з надвишкою якоїсь сили, що мучилася сама, неначе в неустанній пошуканці за відповідною для себе акцією, – а там і я станув на її дорозі...

Що поборювала вона?

Мене? чи себе?

Чи я помилився?

О, гордий мужику ти, Богдане... Куди загнався!

* * *

(Пізніше).

Сьогодні мав я з своєю матір'ю гострішу дискусію. Я збирався по довгім часі на часок до Обринських, а що в нас цвіли саме тоді гарні гвоздики, між тим один сніжно-білий, я зірвав його, щоб понести його Мані. Зірвавши два такі цвіти, я був саме тим зайнятий, щоб завинути їх у тонкий папір, коли моя мати в ту хвилину вступила в мою кімнату.

– Кому ти оце лагодиш, сину? – спитала й опинилася близько коло мене. Я потрохи змішався тим несподіваним питанням. Однак лиш на хвилину. Вже в слідуєчій я відповів спокійно:

– Я йду до Обринських і несучу дівчатам цвіти.

– Дівчатам, Богдане? – спитала мати й тут же споважніла. – Старша заручена, як сам знаєш, у неї може буде незабавки[18 - Незабавки – незабаром.] й весілля: отже, їй цвіти від молодих людей приймати, здається, ледве чи випадає. Оскільки я її знаю, вона їх і не прийме. Вона дівчина зарозуміла. Я думаю, що ти молодшій несеш їх. Признайся! – Послідні слова сказала голосом твердим, приказуючим.

Я маму свою любив і шанував, як, може, рідко який син, але саме в тій хвилі, коли вона опинилася нараз коло мене, висока, з обличчям, що прибрало вираз (коли хотіла) холоду й розказу, я сам похолоднів.

– Ну?.. Я поглянув, роздрознений на це запитання, на неї.

– Що вам, мамо, сьогодні? – спитав я. – Несу цвіти, то й несучу. Чи варто з цього робити квестію?

– Варто остільки, мій хлопче... – обізвалася вона, підсуваючи окуляри аж на чоло, неначе вони заважали їй у тій хвилині дивитись повним поглядом на сина. – Варто, оскільки вже давно хотіла я спімнути, щоб ти... там... – вона кивнула головою в сторону Обринських, – не зачинав собі з дівчатами, а особливо з молодшою. Вона не для тебе.

Мені від її слів вдарила вся кров до лиця.

– Що вам, мамо, на думку приходить? – спитав я.

– Воно мані не віднині на думці, не новина для мена, – відповіла вона сухо. – Я завважила вже від довшого часу, що ти тою дівчиною займаєшся. Хочу тебе власне остерегти, що та Маня не є партія для тебе. А більше нічого. Обринський хоч чесний і вищий урядовець, але вбогий. Родина більша, видатки великі... що він може донькам дати? Нічого майже. Я розсміявся вголос, не відповівши нічого. Мати вразилася й поглянула проникливе на мене.

– Такої голої невістки, – почала наново, – я не приймаюся, сину, і не дозволю ніколи, щоб мій син, одинока моя дитина, внук владики, над котрою я, лиш господь знає, як дрижала й дрижу, котру сама одна виховувала на людей... бо батько, як сам знаєш, за своїми требами... а там... (тут вона викривила гірко уста) – і за... склянкою... не так побивався за нею, як я. Тому ж тепер... де б я мала своїм сином, чоловіком уже на становиську, радуватися їй гордитися, він звертає свою душу до... такої Мані! Де твоя розвага, де твій звичайний розум?

Тепер я вже не сміявся. Випростувавшись проти неї, що була висока ростом, так що майже перевищив її статочну постать, я спитав:

– До якої Мані, мамо? Чи маєте ви тут на думці панну Обринську?

– Так, панну Обринську, якщо я з замалим респектом про неї виразилася, – відказала глумливо. А відтак додала: – Ми розуміємося добре, мій сину, і не потребуємо між собою політикувати. Я тобі повторю ще раз: я завважила від довшого часу, що ти займаєшся Обринською, хоч ніколи про те й не згадуєш. А ця дівчина не для тебе, Богдане. Дай собі з Обринськими спокій, а найбільше з нею. Дівчина готова вроїти собі, що справді будеш з нею женитися, між тим коли ти повинен сам обчислити, що з такої женячки нічого для тебе не вийде, і що передусім я є тією, що для одинокої своєї дитини вибере пару. Ти повинен у священничих кругах обзиратися, але не йти між урядовців. Що там знайдеш? Статок, маєтки? Там усе без фундаменту. Дівчата виховуються для ока. Все їх майно: поверховність. А щодо розуміння господарки такої, як твоя мати її розуміє, то ані не питай! Звідки? Там з шелюга та в рот. Дай собі спокій, Богдане, не вона для тебе. Господь знає, чого вчепилася вона до тебе! – і почервонівши нараз з якоюсь, мені незрозумілою лютості, вона урвала і вмовкла.

Я був, щоправда, вдачі більше спокійної і поважної, але оцим словам я не міг довше спокійно прислухуватись.

– Що значить, мамо, ваше: вона? А по-друге, про женячку мені ані не сниться! Ще б чого не бракувало, щоб то мою жінку не я, а родичі, взгядно ви, мамо, удержували! Я доперва два-три роки як служу, тож про женячку думати не можу. Чим жінку утримаю? Отже, куди загонюєтеся ви з нею? Чим тота дівчина така велика в очах? Дали б спокій такій бесіді, мамо, був би я вам далеко вдячніший.

– Мое вона, Богдане, – обізвалася вона наново, – це те, що дівчина з таким диким, чи як то по-модному висловлюються, «поступовим» вихованням не найшла би відповідного місця в нашій хаті, де все діється по традиціях стародавніх добрих газдинь, де заховуються старі, давні обичаї, хороняться народні святощі... а нараз між усе те в опокій моєї поважної, взірцевої хати донька урядовця, емансипантка!.. Маеш! Сам скажи. З одної сторони, вона собі голову наукою забиває, а другим боком... і хлопцям рада. Кого ти поставиш коло себе, беручи її за жінку? Що вона? Чи то яка репрезентація? Вправді, Обринські – гербові, але що з їх герба без маєтку? Не українцям бавитися в герби, як іншим народам, ім що інше треба. Вже би вся моя фамілія, а то сама священницька, добре за голову вхопилася, дізнавшись, що Богдан Олесь, внук колишнього владики, так славно оженився! Но, но! Тож видиш, сину, – додала лагідніше, побачивши, що я ані словом не перебиваю її, – спам'ятайся, поки заженешся. Більшого добра, як його твоя мати тобі бажає, не придумає для тебе ніхто.

– Дякую вам, мамо! – відповів я їй спокійно, між тим коли в моїй груді щось аж варилося. – А щодо того, що Обринська дівчина з диким вихованням і, на вашу думку, хоч до науки хапається, а з другої сторони і мужчинам рада, то ви помиляєтеся! Вона дика, мамо, але дика, як і вони всі ті Обринські, вздержливі, амбітні. А щодо другої точки, що вона рада мужчинам, то ви ще більше помиляєтеся. Коли ви це бачили, завважали? – спитав я і тут же нервово розсміявся.

Спитайтеся мене, мамо, яка вона дійсно, ота, по-вашому, така Маня, а я вам скажу. О, матері, матері! – кликнув я гірко. – Хто б годен вам догодити! які ви добрі, а які страшні й самолюбні! Хто б своє щастя у ваші руки уклав! Однак я знаю, – Додав я відтак, – що найбільше паде на вагу в оцінці цієї молоді дівчини, це все ж таки те, мамо, що вона без маєтку.

Та дарма, мамо, в тім дівчина не винна. Так невинна, як і в тім, що ось я зірвав ці білі цвіти.

– То ти легковажиш мої слова, сину? – спитала і глянула на мене з жалісливим докором, яким гамувала мене не раз, коли був я малим хлопцем і не все хотів піддаватися її приказам.

– Я не те, щоб легковажив, мамо, – сказав я спокійно, – але просто ви уроїли собі щось, що навіть ще і в мені не сформулювалося. Ані разу я ще про жодну женячку не думав, а ви он куди вже зачислилися. Я навіть не сказав вам, чи люблю її...

Вона всміхнулася й махнула рукою.

– Такі справи починаються цвітами, кінчаються женячкою, – сказала. – А ти знаєш, сину, що стільки всього мого щастя, що ти і твоя доля. Я несказанно тривожусь за тебе. В тебе нема мого характеру, сину, – докинула тихше, неначе за її словами крилося ще щось більше за те, що вже одверто заявила, – твердого, що... якби не він у мене, Богдане, ми б сьогодні не були заможними, а цілком убогими, незначними людьми. Багато перебула, боролась, напрацювала я, сину, поки прийшло до того з нами, що є.

– Я знаю, мамо, – відповів я. – Я знаю, а з тим запевняю вас, що ніколи не буду невдячний проти вас. Одначе...

– Одначе... женитись... будеш так, як сам схочеш, без огляду на бажання твоєї матері? Правда? – настоювала на своїм.

– Як буду коли женитися, мамо, – відповів я, усміхаючись, – з Манею чи іншою, все одно, однаково буду для себе женитися, так як батько мій, женячися, для себе женився. Більше не можу нині сказати й прирікати, бо нічого й сам не знаю. А тепер не журіться бог зна якими видіннями з будучини, бо все те пусте, мамо. Здається, я лиш один у вас, мамо, – додав я поважно, знаючи, що тим словом я побиваю її неабияк.

– Один, синку мій... один... – сказала вона і, приступивши до мене, притиснула мене так щиро до себе, що я, не промовивши ні слова, притиснув її руку так само до своїх уст. – Не дивуйся моїм словам, сину, – додала, ніби шукаючи помиренья

за свої слова. Мені серце само не дає супокою. Все щось віщує про тебе... і ту дівчину; тому я так, сину, іноді і вночі, як не можу вснути, боюсь і мучуся різними гадками про тебе. Кілька разів уже й самій пані Обринській, хоч і як її люблю й шаную, ба самій дівчині от так у балачці через штахети ніби жартом натякала, що ніколи не дозволю, щоб мій син де-небудь оженився, а найменше з убогою й емансипанткою! І здається, вони мене добре порозуміли, бо від того часу щось між нас мов уступило, хоча... я проти старої, дійсно, нічого не маю і люблю й шаную наскрізь, як добру й чесну людину.

Я прокинувся мов вколений, і витріщився на неї.

– Мамо! – кликнув з жахом. – Ви справді могли щось подібне пані Обрияській, тій так високо поважаній жінці, і її доньці натякати?

– Ти в мене один, сину, а більше мене ніщо не обходить, – відповіла. – Зрештою, – додала, – ти чого так перелякався? Чи, справді, лише тому, що я мудрій матері дала до пізнання, щоб свою доньку ліпше берегла, а їй, щоб собі непотрібних речей у голову не брала. Не бійся! Я ліпше знаюсь на жіночій тактиці, як ти! Не один попався за те, що був добрий і чесний. І щоб дівочі уроення не розбивати, захвав голову в ярмо, і лиш тоді отверезився, як було запізно. Чи треба й тобі подібної долі? Я тебе не віддам з-під свого надзору так легко, як думаєш. Будь ти собі і який повнолітній мужчина, з того всього я сміюся. Ти передусім моя одніська дитина, самотній мій син, а все проче в околу цього для мене маловажне. Сама Обринська мене добре зрозуміла, а дівчина... не менше.

Я боровся з собою. Гамувався, щоб не скипіти проти матері, котрої любов становила мое буття-щастя, а разом мене, як от і в цій хвилі, просто тероризувала. Свідомість, що моя мати могла таку жінку, як паню Обринську, і враз з нею і її непорочну пташину своїми натяками обидити, відбирала мені рівновагу. Я пірвав за капелюх і звернувся до дверей.

– Куди, Богдане? – спитала мати, мов сказала «стій!», а був у неї голос напрочуд гарний і владіючий. Я станув.

– До них, – відповів я з твердим супокоєм.

– Пощо? – спитала мати. – Оправдати твою матір? Залиши це. Я свого слова не відкличу... як не додам ще що!! Отже, бачиш. Остань! Я ще завади, твоя мати, –

додала гірко.

- Що сказали вони'? – спитав я вмісто всього.

- Ніщо. Обринська не відповіла ані словечком, а молода... оскільки собі пригадую, закривши лице обома руками, незаметно зникла. Але що ані одна, ані друга, особливо молода, не взяла собі моїх слів надто до серця, свідчить факт, що в кілька тижнів пізніше бачила я, як та сама, по-твойому, «дика, як і всі Обри'нські», вилетіла ранесенько в ліс, щоб, вертаючи, здибатися з мужчиною на кладці, щоб він, син мій, котрого амбіцію змалку я виховувала понад усе, взяв її в обійми і...

- Мамо, ані слова більше!.. Вона розсміялася.

- Ти вже тепер так говориш, сину, хоч її ще не маеш?

- О, мамо, ви страшні!

- Я те бачила. На свої очі бачила, Богдане. Припадком з нашого поду, куди все ранком лізу, щоб звідти надзирати за пастухом, чи він, ведучи худобу на пашу, поїть її при ріці. Отже, те, що бачила своїми очима, тебе й її, не зміню. А тепер іди й стережись, бо, як бачиш, у мене очі одверті...

І справді я пішов. Пішов на те, щоб кілька хвиль пізніше зробити так, як вона, закрити обличчя руками й усміхнутися гірко.

О, матері! Яка жорстока, самолюбна та ваша доброта, яка вбиваюча, яка брутальна...

* * *

Що вона подумала?

Вона з своєю чистою непорочною душею, що була так далеко від того – «ловити» мужчин.

«Мужчин, – заговорило щось голосно в моїх грудях, і нараз я підняв голову. – Чи справді мав я право обурюватись на свою матір? Чи не залежало їй на їх ласці? – спитав я себе. – А лист до старого вченого?» І я відчув у тій хвилі... (о, нічого іншого в тій хвилі, читачу) як... зависть... Погану, грубу зависть.

Ані не бачила вона його, ані не знав він її, а вона, молода, напівдитина ще, освідчалась йому! Наколи б моя мати це знала, наколи б це знала... І майже не тямлячись, я розреготався, а далі станув і рішився. Тепер піду до неї. Зараз. Зараз, щоб поглянути в ті очі, що з виразу молоді, дитинні, уміють так добре ховати за собою тайни. Піду. Мушу бачити, як виглядає вона, відколи почула від моєї матері, щоб не роїла собі на мене «надії».

І забравши свої цвіти, я пішов до них.

* * *

Пішов просто в сад.

У них у саду гарно й тихо.

Я пішов алеєю, що вела до павільйону.

Був переконаний, що вона там була. Там любила вона найрадше пересиджувати.

Дійшовши до половини стежки, я почув нараз над собою десь звисока голос:

– Па-не Олесь!

Зчудовано підняв я голову й побачив на одній високій груші старшого трохи від Нестора його брата Василька, котрий, засівши на одній галузі без сурдутини й босоногий, заїдав грушки й оглядав цілий город.

– Ти що там, хлопче? – спитав я, усміхаючись, і доторкнувся капелюха.

– Я дивлюсь на світ і ім груші! – відкликнув дзвінко-весело.

– Їж здоров, – відказав я. – Але скажи, будь ласка, твої сестри й браття вдома?

– Є... всі, здається; он там, у павільйоні. І кожне уткнуло ніс у книжку й читає. Лиш Маня, здається, шие. Зрештою, тепер уже не знаю. І мене хотіли запрягти до чогось там; але я втік і сховавсь аж тут. Натє й вам одну грушку, пане Олесь! – І сказавши це, хлопчина кинув мені під ноги, замість одної, кілька пишних грушок, котрі вибрав з своїх малих кишенят. Відтак обернувши голову до павільйону, кликнув зі всієї сили: – Маню... пан Олесь іде!

На його голос, що мов дзвінок пронісся по саду, мені вдарило гаряче полум'я до лица. Чому кликнув хлопчина якраз про мене до Мані?

Але... сталось уже.

Я пішов далі й був уже недалеко павільйону, коли оце вийшов малий Нестор з павільйону і, не зважаючи цілком на мене, а звертаючись лицем виключно до брата на груші, кликнув спокійно, мов дорослий:

– Василько, не кричи!

Відтак, ніби сповнивши якийсь обов'язок і мов побачивши мене доперва тепер, підійшов до мене, глянув поважно в очі, а сам побіг по-дитячому, – здається, сповістити мій прихід.

Я увійшов у павільйон. Тут сиділи лиш обі сестри й Нестор. «Павільйон» – це була лиш одна обширна кімната з трьома вікнами, котрі виходили всі на гарний сад. Найстарший Обринський, товариш мій, лежав на долівці на килимі й читав. Молодший сидів на кріслі перед вікном і висадив (на англійський лад) ноги аж через низьке вікно. Обі ж сестри сиділи на софі й шили, кожна для себе окремо. З усіх них був, здається, малий Нестор чи не найповажніше перейнятий своєю працею. А був він зайнятий розгляданням кількох звичайних метеликів, що їх мав переколених на шпильках у пуделочку на корочках власної фабрикації. Коли я увійшов, він, як недавно на дворі, не звертав на мене уваги. Лиш пізніше, коли я приступив нарочно до нього, щоб ще раз поглянути, чим займається, він обернув свою голову й поглянув на мене!

Які очі! Дивний, прекрасний хлопчина! Не, як би хто думав, самими рисами лица, що були в нього ніжні і як на дитину поважні, а своїми темними ангельсько-

спокійними, милими очима впадав і захоплював він, малий, мене все однаково. Привітавшись, ми обмінялись кількома словами з братами, котрим був я, як здавалось мені, в тій хвилі не конче пожаданий гість; особливо молодшому з англійською позицією коло вікна. Він лиш неохоче змінив свою позу, сягнув по якусь книжку, що лежала недалеко нього, і, подавши мені мовчки руїку на привітання, поглянувши на Маню, вийшов. Старший попросив, чи не враз з дівчатами, сідати, – і з словами: «Я зараз скінчу», затопився наново найспокійніше в книжку. Я, не надумуючися, взяв крісло й сів коло Мані. Вона змінила незаметно барву і, спустивши над шитвом очі, зморщила злегка чоло.

– Ось, мої пані, які в нас гвоздики, – почав я і поставив перед дівчатами на стіл білі, як сніг, цвіти.

Старша сестра почала любитися ними, подивляти їх, між тим коли Маня, поглянувши на них півпоглядом, сказала:

– Справді, чудові. Білі, – і вмовкла. Старша, себто Оксана, заговорила дальше про цвіти, одначе розмова чомусь не клеїлась. Маня мовчала. Молодий Обринський піднявся з помосту й подав папіроси, між тим коли мною заволоділо неказанно прикре почуття. Я мав тут бути чимось винен, мав чогось каятися, а тимчасом так само терпів, як може і хтось з присутніх.

Нараз ситуація змінилася.

В кімнату вбіг Василько, живий і жвавий, як завше, і кликнув:

– Оксано! – звернувся до старшої сестри. – Мама кличе. Приїхав пан С. (себто наречений дівчини). Ходи зараз! Зрештою, мама казала, всі нехай прийдуть! – І сказавши це, вибіг, зник з очей.

Я піднявся, щоб попрощатися, бо відчув, що слово «всі» не відносилось в цій хвилі до моєї особи. Одначе Обринський (Роман було йому на ім'я) обізвався:

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Уряд – урядова служба, заняття на службі.

2

Завід – професія.

3

Голосна – відома.

4

Квестія – питання.

5

Свята простота (лат.).

6

Скидатися – відмовлятися.

7

Гуляти – танцювати.

8

Самій (італ.).

9

Оноді – недавно.

10

Кругольня – місце, де грають в кеглі.

11

Зрезигнувати – відмовитись.

12

Період «натиску й бурі» (нім.).

13

Ферії – канікули.

14

Наборзі – нашвидку.

15

Матура – останній іспит при закінченні навчання в гімназії.

16

Колізія – суперечне, тяжке становище.

17

Хосен – користь.

18

Незабавки – незабаром.

Купить: https://tn.knigapoisk.com/ru/kobilyans-ka_ol-ga/chez-kladku

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)